

православного обряду з протестантським віровизнанням під впливом переконаного кальвініста Кирила Лукаріса - протосинклера Александрійського Патріарха¹³⁹.

Творці Берестейської унії усвідомлювали, що їх артикули не можуть бути загальним зразком для всіх, але в конкретних умовах Київської Церкви, в усіх її обставинах (історичних, культурних та суспільних) вони вбачали в них конкретний та надійний засіб на шляху до єдності.

Після Берестейської унії в 1596 році відбувся розкол Київської Церкви на з'єднаних і не з'єднаних з Римом. Він, звичайно, не був позитивним явищем, але послужив поштовхом до активізації культурно-освітнього життя, богословської науки, літургійних практик в двох церквах Київської традиції¹⁴⁰).

Архітектори Берестейського поєднання, випереджаючи свій час, стриміли до єдності. Вони однак, як уже наголошувалось вище, не думали зривати зв'язків із Східними Церквами, про що особливо засвідчують Берестейські артикули¹⁴¹). Можливо саме тому, розуміючи, що митрополит Михаїл й інші ієрархи Київської Церкви намагалися поступити як найкраще в даній ситуації, велика Церква Царгороду ніколи не видала формального синодального акту, щоб судити чи засудити унію в Бересті 1596 р.

На жаль, лише в наші часи УГКЦ може реально втілити в життя бажання творців Берестейської унії, коли Римська Апостольська Столиця є на правду щиро відкрита до цього. Саме тому перед УГКЦ сьогодні стоїть завдання, як підкреслив Синод єпископів УГКЦ в 2006 році (ще за предствоятельства Блаженнішого Любомира Гузара), «у взаєминах із Римською Церквою розвинути сопричасну модель так, аби вона стала привабливою для інших і свідчила про чистоту намірів католицької сторони в пошуку єдності з Православними Церквами¹⁴².

14. Іван Паславський. Берестейська унія в контексті першого українського національно-культурного відродження

Автор цієї статті розглядає Берестейську унію і виникнення унійної церкви як своєрідний продукт національно-культурних та релігійно-церковних процесів, що їх переживала Європа, а з нею Україна в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Автор доводить, що унія Київської митрополії з

¹³⁹ Там само. – Стор. 459-466.

¹⁴⁰ 85. Там само. – Стор. 47.

¹⁴¹ Гудзяк Б. Криза і реформа. - Стор. 331-337.

¹⁴² Послання Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архiepіскопства до духовенства, монашества й мирян Української Греко-Католицької Церкви та до всіх людей доброї волі з приводу 60-ї річниці Львівського псевдособору 1946 року // http://old.ugcc.org.ua/ukr/documents/appeal2006/poslannya_psevdo/ (11 січня 2016).

Римським Апостольським престолом 1596 року цілком вписується в загальноєвропейський реформаційний контекст, коли першочерговим завданням стало формування національних помісних церков.

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. – унікальний період в історії соціального, політичного і духовного розвитку українського суспільства. Він характеризувався небаченим досі розквітом культури, мистецтва, літератури, активізацією церковно-релігійного життя. Ось основні дати і віхи цього воістину духовного злету:

- 1574 рік: початок масового книгодрукування на українських землях;
- 1577 рік: заснування Острозької академії;
- 1581 рік: вихід у світ першої друкованої Біблії церковнослов'янською мовою;
- 1586 рік: реорганізація Львівського братства і створення школи вищого типу;
- 1596 рік: Берестейська церковна унія;
- 1615 рік: організація Київського братства і початок діяльності культурно-освітнього гуртка при Києво-Печерській лаврі;
- 1617 рік: реформа василіянських монастирів і покладення на них культурно-освітньої місії;
- 1632 рік: заснування Києво-Могилянського колегіуму й початок могилянської епохи.

Відзначаючи культурний прогрес України кінця XVI – першої половини XVII ст., М. Грушевський назвав цей період першим українським національно-культурним відродженням¹⁴³, а Д. Чижевський зарахував його до “блискучих, великих епох” в історії України¹⁴⁴. Високу оцінку культурним процесам на Україні того часу дають і зарубіжні дослідники. Наприклад, відомий російський вчений І. М. Голенищев-Кутузов писав: “Якщо пильніше глянути на розвиток Західної Русі в кінці XVI – на початку XVII ст., дивує справді революційний стрибок (після тривалої еволюції) в царині культури”¹⁴⁵.

І тут виникає питання: що дало поштовх цьому “революційному стрибкові” української культури, які внутрішні й зовнішні чинники спричинилися до її суттєвого прогресу? Інакше кажучи, які були причини нашого першого культурно-національного відродження?

Як нам здається, основним, визначальним чинником культурно-національного пробудження українського народу в кінці XVI – першій половині XVII ст. були, передусім, суспільно-політичні процеси внутрішнього порядку. І тут, насамперед, слід назвати Люблінську політичну унію 1569 року, за якою майже всі українські землі були об'єднані в єдиному державному організмі польської Речі Посполитої. Нагадаємо, що ця унія закріпила

¹⁴³ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – Київ-Львів, 1912. – Стор. 3.

¹⁴⁴ Чижевський Д. Історія української літератури. – Нью-Йорк, 1956. – Стор. 209.

¹⁴⁵ Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). – М., 1963. – Стр. 51–52.

державно-політичний союз між Польщею і Великим князівством Литовським, в результаті чого українські землі – Київщина, Берестейщина, Волинь і Підляшшя, які до того належали Литві, перейшли до складу Польської Корони, котрій досі належали Галичина і західне Поділля.

Зазначимо, що наслідки цієї політичної унії в українській історичній науці оцінюються, на жаль, вкрай однобічно – здебільшого негативно. Наша класична історіографія, особливо народницька, не говорячи вже про радянську, вбачала в акті Люблінської унії ледь не національну катастрофу. Абсолютизуючи народ, який ототожнювався виключно з соціальними низами, наші історики-народолюбці бачили в ній лише соціально-класові наслідки: експансію польських феодалів, посилення експлуатації "широких народних мас" тощо. Національні ж аспекти цієї унії залишалися, як правило, поза їх увагою.

Тим часом Люблінська унія 1569 року, незважаючи на посилення польської експансії, була тим основним фактором, який розбудив духовні сили України, прискорив формування національної та релігійної свідомості українського народу, став каталізатором нашого першого культурно-національного пробудження. "Люблінська унія, – писав І. Крип'якевич, – при всіх негативних наслідках дала принаймні одну користь, що всі українські землі були злучені в одну цілість, що скасовано кордони, які відділяли Західну Україну від Східної. Тепер уся українська територія опинилася під тою самою владою, в тих самих обставинах. Вирівнювалися провінційні різниці, різні землі передавали одна одній свої здобутки, могла витворитися спільна організація і спільна національна політика. Галичина і Холмщина, що мали вже за собою два століття боротьби з Польщею, ставали до спільної акції з Волинню і Наддніпряниною, в яких збереглися ще залишки і традиції державного життя з литовських часів"¹⁴⁶.

Отже, Люблінська унія започаткувала один із тих не багатьох історичних періодів, коли весь український народ був об'єднаний в єдиному державному організмі. Часові рамки цього періоду можна окреслити більш конкретно: від Люблінського акту 1569 року, за яким майже всі українські землі об'єднувалися в єдине політичне тіло, до Зборівської угоди 1649 року, яка, з одного боку, відновлювала український суверенітет над значною територією України (головно над тією, яка дісталася Польщі від Литви за Люблінською унією), а з другого – знову поділила українські землі на "східні" (згодом московські) і "західні" (польські). Однак, незважаючи на короткотривалість післялюблінського періоду, його значення в історії України важко переоцінити. Вперше з часів Галицько-Волинської держави основні українські землі – Київщина, Поділля, Волинь і Галичина знову об'єдналися в єдиному державному організмі і творили економічну, політичну та культурну цілість. І хоч цей державний організм не був власного витвору, все ж зібрання в одне ціле майже всіх українських земель мало величезне культурно-історичне значення. Воно прискорило інтеграційні процеси всередині української нації,

¹⁴⁶ Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – Стор. 131.

істотно зміцнило її фізичний та духовний потенціал. Вісімдесят років спільного життя й боротьби східних і західних українців підготували соціальний та національний вибух 1648–1654 рр., який радикально змінив політичну мапу Європи.

Позитивні наслідки цього першого возз'єднання українських земель в післякняжу добу стали відчуватися дуже скоро, і то в усіх галузях суспільного життя, особливо в царині культури. Вважаємо, що саме воно було основною причиною того духовного піднесення, яке пережила Україна на зламі XVI–XVII ст., і яке цілком заслужено дістало назву першого українського культурно-національного відродження. При цьому головну роль зіграло поєднання багатих матеріальних ресурсів східноукраїнських земель і Волині (там елітарна верства ще не була зденаціоналізована, як це було в Галичині) та інтелектуального потенціалу Галичини, яка вже від двох століть нагромадила значний досвід культурних контактів із Західною Європою (про це красномовно свідчить діяльність перших українських гуманістів галицького походження – Юрія Дрогобича, Павла Русина, Станіслава Оріховського та ін.; з Галичиною пов'язані також і початки східнослов'янського та українського книгодрукування 1491 та 1574 рр.). Ці наші спостереження підтверджуються такими загальновідомими історичними фактами, як створення знаменитої Острозької академії на кошти одного з найбагатших феодалів Волині – князя Костянтина Острозького, і виникнення культурно-освітнього осередку при Києво-Печерській лаврі, яка також володіла значними матеріальними ресурсами. Відомо, що князь К. Острозький, фінансуючи діяльність академії (ліцей, друкарня, літературно-науковий гурток), запросив до Острога культурно-освітніх діячів головно з Галичини. Саме зі Львова перемандрувала в Остріг знаменита друкарня Івана Федоровича. Аналогічну ситуацію спостерігаємо й у випадку з Києво-Печерською лаврою. Організаторами її культурно-освітньої діяльності були вихідці саме з Галичини – Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Павло і Стефан Беринди, Гаврило Дорофеевич, Захарія Копистенський, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній та інші. І тут основою лаврського книгодрукування стала Стрятинська друкарня львівського єпископа Гедеона Болобана. Саме ці факти дали підставу М. Грушевському якось зауважити, що це було "перше нашествіє галичан на Київ"¹⁴⁷.

Отже, перше українське культурно-національне відродження стало можливим завдяки першому возз'єднанню українських земель, яке відбулося завдяки Люблінській унії 1569 року. І це, як вже наголошувалося, було основною внутрішньою причиною того могутнього культурного піднесення, яке пережила Україна на зламі XVI–XVII ст.

Але були і зовнішні причини цього воістину духовного злету. Щоб їх з'ясувати, насамперед необхідно визначити загальні й специфічні особливості цього історичного явища, тобто дослідити його типологію. Інакше кажучи, необхідно дати відповідь на таке питання: який напрям мав цей культурний

¹⁴⁷

Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Львів, 1909. – Т. 7. – Стор. 411.

злет – залишався типово середньовічним чи, може, вже мав на собі духовну печать XVI століття?

Наша історична наука значною мірою вже дала відповідь на це питання. Так, М. Грушевський, характеризуючи суть "першого національного відродження нашого", писав, що воно "сильно, хоч і ненадовго заблигло блиском і політичної мислі, і національного усвідомлення, і розвоєм артистичної творчості, приготувавши ту цікаву своєрідну культуру, яка розвинулася особливо там, де на ґрунті народнім витворилися певні інтелігентські чи напівінтелігентські верстви, і, сполучивши у своїм обиході народні елементи життя з певними вимогами вищої культурности, дали і в сфері артистичної творчості цікаві взірці сеї сполуки старої традиції з новими впливами"¹⁴⁸. В подібному методологічному ключі оцінював досягнення суспільного й культурного прогресу кінця XVI – першої половини XVII ст. І. Франко. В одній зі своїх історико-літературних розвідок він наголошував: "Се й була доба, в котрій розпочався було здоровий розвій духовий і літературний на більш або менш ясно відчутній національній, южно-руській основі. В тіснім сполученні з Польщею, запозичаючись головно в неї культурним добром, але в значній часті черпаючи його й прямо з Західної Європи, розвиваються в тім часі южно-руські школи, міщанські просвітньо-релігійні організації (братства), друкарні, росте література, відповідна до потреб часу"¹⁴⁹.

Як бачимо, обидва наші вчені відзначають головно два суттєві аспекти культурного піднесення кінця XVI – першої половини XVII століть: національну основу і зовнішні впливи. Істотним є те, що М. Грушевський називає ці впливи "новими", а І. Франко кваліфікує їх такими, що відповідали "потребам часу". Інакше кажучи, І. Франко та М. Грушевський ставлять українську культуру кінця XVI – першої половини XVII ст. в загальноєвропейський культурний контекст і пов'язують її з духовною квінтесенцією XVI ст. – Реформацією.

І тут ми впритул підійшли до проблеми реформаційних впливів на українське духовне життя кінця XVI–XVII ст. Відразу зазначимо, що роль і значення цих впливів оцінюються в українській науці не однозначно. Розгляньмо цю проблему ширше.

Іван Франко в одній із своїх наукових розвідок, відзначаючи вплив Реформації на Україну, говорить про "дві хвили" цього "могучого руху": протестантизм і католицьку реакцію на нього. "З Півночі через Литву і Білу Русь, – пише він, – доходило до нас протестантство безпосередньо, проявляючись такими працями, як переклад Біблії Скорини, «Катехізіс» Будного та інше. Прямо з Заходу доходив ще давніше гуситизм, продерлось пізніше соцініанство. Але далеко важливішою була друга хвиля цього могучого руху – католицька реакція проти реформації"¹⁵⁰. Варто відзначити, що І.

¹⁴⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – Стор. 3.

¹⁴⁹ Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Зібр. тв. у 50 т. – Київ, 1981. – Т. 29. – Стор. 40; Аналогічну оцінку зазначеній епосі дав І. Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Див.: Франко І. Зібр. тв. у 50 т. – Київ, 1984. – Т. 41. – Стор. 229.

¹⁵⁰ Франко І. Наші коляди // Зібр. тв. у 50 т. – Київ, 1980. – Т. 28. – Стор. 11.

Франко, хоч і називає в дусі свого часу католицьку реформу "реакцією проти реформації", все ж вважає її не антиподом Реформації, а однією зі складових частин цього, як він висловлюється, "могучого руху".

Ще виразніше про залежність першого нашого культурно-національного відродження від реформаційних впливів говорить М. Грушевський. На його думку "підвищення громадської ініціативи і національної свідомості", що було найбільш характерною прикметою того часу, відбулося саме під впливом реформаційної ідеології¹⁵¹. Що більше, М.Грушевський вважав, що "весь національний рух XVII в. йшов сим імпетом реформації, підготовленим сектантськими рухами попередніх століть і трансформованим львівським міщанством у другій половині XVI віку"¹⁵².

Висловлювання І.Франка та М.Грушевського про значний вплив Реформації на українське духовне життя кінця XVI – першої половини XVII ст. значною мірою виражали загальну думку на цю проблему української історіографії XIX – початку XX ст. Серед її чільних представників панувало переконання про значне поширення реформаційних течій на Україні та про їх відчутний вплив на українську духовність доби першого культурно-національного відродження. Твердження про великі успіхи реформаційної пропаганди в Україні можна легко знайти в працях українських істориків, зокрема М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, О.Левицького, І.Малишевського, а також в дослідженнях з історії літератури М.Максимовича, П.Житецького та ін.¹⁵³

На наш погляд, висновки українських вчених про відчутні реформаційні впливи на українське духовне життя кінця XVI – першої половини XVII ст. є науково оправдані. Реформація на Україні дійсно знаходила свій прояв. Та інакше, зрештою, і не могло бути. Україна, як складова частина європейської культурної спільноти, просто природно не могла уникнути тих суспільних процесів, які відбувалися тоді в Європі. І справа тут не в самих тільки впливах. Дмитро Чижевський, застосовуючи загальноєвропейську схему культурного розвитку до українського минулого, цілком справедливо писав, що "український культурний розвиток мусимо визнати складовим елементом загальноєвропейського, українську культуру – елементом європейської цілоти; коли український культурний розвиток проходив ті самі стадії, що й європейський взагалі, то не тому, що на Україну приходили ззовні "впливи", на Україні діють "чинники" і "фактори" чужого походження, а тому, що Україна, яко частина європейської культурної цілоти переживає ті самі внутрішні процеси, що й цілість, до якої вона належить"¹⁵⁴.

¹⁵¹ Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – Стор. 9. [Київська бібліотека давнього українського письменства. – Студії. – Т. I].

¹⁵² Там само. – Стор. 10–11.

¹⁵³ Див.: *Паславський І.* Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії М. Грушевського // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994. – Стор. 162–164.

¹⁵⁴ *Чижевський Д.* Культурно-історичні епохи. – Авґсбург–Монреаль: Наклад Товариства прихильників УВАН (Slavistica) – 1978. – № 78. – Стор. 5.

Справді, в культурному житті України кінця XVI – першої половини XVII ст. виразно виступають явища, які за своєю суттю і формальними ознаками типологічно близькі до реформаційних. Тут попри такий промовистий факт, як поява густої мережі різних протестантських сект і течій¹⁵⁵, виразно простежуються й інші типово реформаційні явища: зростання ролі громад у церковному житті (братства) і поява інституту церковних проповідників, загострення інтересу до живої народно-розмовної мови (переклади Св. Письма) і поява дисидентської літератури з раціоналістичною критикою церковних догматів, розквіт містицизму і посилення аскетичних настроїв у суспільстві¹⁵⁶. Знаменно, що всі ці явища і факти відбувалися на тлі активного формування національної свідомості українського народу, яка на зламі XVI–XVII ст. піднялася на якісно новий рівень¹⁵⁷.

Однак, говорячи про зовнішні впливи європейської реформації, не слід забувати, що цілий ряд явищ і фактів культурного життя України XVI – початку XVII ст., які за своєю типологією близькі до реформаційних, мали власне національне коріння. Вже М. Драгоманов звернув увагу на те, що вихід у Празі «Біблії руської» Франциска Скорини і виступ М. Лютера з реформаційно-протестантськими тезами у Віттенберзі датовані одним і тим же 1517 роком¹⁵⁸.

З цього виразно видно, що таке характерне для епохи Реформації явище, як переклади текстів Святого Письма національними мовами, зародилося на українсько-білоруських землях, незалежно від протестантської реформи. Так само й реформаційна діяльність церковних братств в період їх найвищого розквіту в кінці XVI – на початку XVII ст. ґрунтувалася на суто вітчизняній церковній традиції і мала чисто українську національну специфіку¹⁵⁹).

Власне, саме національний аспект повинен, на наш погляд, бути основним критерієм при оцінці ролі церковно-релігійного фактора в культурно-національному відродженні кінця XVI – початку XVII ст. Поширення і вплив протестантизму, Берестейська унія 1596 року, православна реакція 1620 року – всі ці події і явища мають розглядатися, перш за все, з національної точки зору; тобто наука, попри все інше, має відповісти на питання: якою мірою наслідки цих подій відповідали національним інтересам українського народу і служили його духовному прогресу?

¹⁵⁵ Реєстр численних протестантських громад: *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – С. 64–67.

¹⁵⁶ Див.: Історія філософії на Україні: В 3 т. – К., 1987. – Т. 1. – Стор. 182–265; Філософія Відродження на Україні. – Київ, 1990. – С. 64–154; *Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1990. – Стор. 64–299.

¹⁵⁷ Див.: *Крип'якевич І. П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII століття // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – Стор. 82–84; *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII століть // Сучасність. – 1992. – № 3. – Стор. 65–74; *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. – Стор. 49–79; *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI – do połowy XVII w. – Warszawa. – 1985.

¹⁵⁸ *К. В. (Драгоманов).* По поводу юбилея первого русского печатника Ивана Федорова // Вестник Европы, 1884. – Т. 2. – Кн. 3 (март). – Стор. 415.

¹⁵⁹ Див.: *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – Київ, 1966.

Якщо з тієї точки зору розглядати значення реформаційних впливів для розвитку культурно-національного життя українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст., то вони виявляються далеко не однозначними. Візьмімо, наприклад, роль протестантських течій. Історичні факти дозволяють зробити незаперечний висновок: практично кожний, хто ставав лютеранином, кальвіністом чи антитринітарієм, переставав бути "руської нації" і ополячувався. Це переконливо підтверджує статистика конфесійної приналежності senatorів українського походження. Так, у 1572 р. з двадцяти чотирьох senatorів-українців було шість православних, сімнадцять (!) протестантів і лише один католик, а вже у 1606 р. з двадцяти дев'яти senatorів українського походження був тільки один православний, сім протестантів і аж двадцять один (!) католик¹⁶⁰.

Українські пани-протестанти Чапличі-Шпановські, Гойські, Сенюти, Немиричі так само успішно полонізувалися, як і їх єдинокровні брати, що окатоличилися, як Вишневецькі, Сапіги, Острозькі, Ходкевичі та інші. Такі щасливі винятки, як Іпатій Потій і Юрій Немирич, загальної закономірності не міняли¹⁶¹. У специфічних умовах України кінця XVI – початку XVII ст. реформаційно-протестантський шлях вів туди ж, куди й латино-католицький, а пізніше і московсько-православний: до втрати національної ідентичності.

Отже, узагальнюючи сказане, доходимо висновку про двоякий вплив Реформації на Україну: загальнокультурний і конфесійний. Але якщо в загальнокультурному вимірі Реформація справила позитивний вплив на пробудження і розвиток першого українського культурно-національного відродження, то конфесійно, у формі протестантизму (лютеранства, кальвінізму, соцініанства тощо) вона діяла на шкоду нашим національним інтересам. І, власне, тому більшість української церковної ієрархії (на відміну від значної частини української аристократії) не спокусилася протестантським нововірством і розпочала реформу Церкви шляхом унії з Римом, а постійні опоненти церковних владик – міські братства, зісталися вірними Константинопольським патріархам.

Отож найбільш істотним і цінним, що взяла Україна з арсеналу Реформації, був, на наш погляд, сам дух реформаторства, переконання в необхідності реформи Церкви в національному дусі. Саме Реформація спричинилася до усвідомлення того, що діяльність Церкви, окрім загальної спасительної місії, повинна служити також і національним інтересам конкретних народів. Інакше кажучи, реформація піддала ідею національної Церкви. Силою того об'єктивного факту, що український суспільно-політичний розвиток XVI–XVII ст. був складовим елементом загальноєвропейського, а українська духовність – елементом європейської духовної цілості, Україна цілком природно переживала ті самі внутрішні процеси, що й цілість, до якої вона належала. Інакше кажучи, Україну не обминула загальна тенденція щодо

¹⁶⁰ Див.: *Jobert A. De Luter a Mohila. La Pologne dans la crise de la chretiente 1517–1648.* – Paris. – 1974. – P. 322.

¹⁶¹ Перший з них із кальвініста повернувся до віри предків, а другий, залишаючись протестантом, зберіг до кінця свій український патріотизм.

націоналізації церковного життя, або, говорячи сучасними поняттями, – тенденція творення національної Церкви.

Необхідно при цьому зазначити, що процес формування національної самобутності Української Церкви, що розпочався наприкінці XVI ст., мав у собі як те спільне, що єднало його з аналогічними процесами в тогочасних європейських країнах, так і відзначався своїми специфічними особливостями. Спільним, загальноєвропейським моментом у цьому процесі було те, що як і в Європі, так і на Україні того часу діяла загальна тенденція до націоналізації церковного життя, інакше кажучи, до створення національної Церкви. Добре це було, чи погано – це вже проблема іншого порядку, але факт залишається фактом: у європейських країнах XVI ст. була загальною тенденція щодо використання Церкви, перш за все, в національно-державних інтересах. Але в силу своєрідності історичного розвитку кожного народу шляхи до реалізації цієї тенденції в різних країнах були не однакові. Так, у ряді німецьких земель церковна реформа в національному дусі (лютеранство) здійснювалася шляхом виходу з-під духовної юрисдикції Риму, ревізії католицької догматики і спрощення традиційної обрядовості. Силою того об'єктивного факту, що Німеччина була роздроблена на безліч самостійних держав і князівств без єдиного, сильного загально німецького володаря (імператор т. зв. Священної Римської імперії німецького народу мав радше "декоративне" значення), новопостала Лютеранська Церква відкинула примат папської влади, і взагалі відмовилася від будь-якого видимого глави Церкви. *Cujus regio – ejus religio*, тобто: чиє правління, того релігія – таким був найвищий конфесійний принцип роздробленої Німеччини.

Інакше справа виглядала в Англії, яка вступила у XVI століття об'єднаною, з міцною абсолютистською королівською владою. Тут новопостала Англійська Церква, розірвавши з папством, оголосила своїм главою англійського короля, але зберегла при цьому практично весь давній католицький ритуал.

У Московській державі, знову ж таки в силу специфіки її історичного розвитку, процес усамостійнення місцевої Православної Церкви відбувався шляхом виходу з-під духовної юрисдикції Константинопольських патріархів з одночасним проголошенням власного патріархату. При цьому вся стара візантійська православна догматика, обряд і ментальність були збережені. Це повністю відповідало національно-політичній доктрині тогочасної Московської держави, яка з далекосяжними планами оголосила себе "третім Римом" і стала претендувати на роль нового євразійського християнського месії. А звідси – актуальність власного патріаршого престолу.

Що стосується України, то специфічність її шляху до національної Церкви зумовлювалася, перш за все, її геополітичним положенням між Сходом і Заходом, а більш конкретно – між латино-католицькою Польщею і православною Москвою. На порозі Нового часу для України було смертельно небезпечним залишатися й надалі "прив'язаною" виключно до Сходу (безпосереднє чигання Москви і Стамбула) або ж дати себе цілком латинізувати і потонути в нівелюючому морі польської культури. Історичний

досвід переконливо підтверджує цю істину: безоглядний перехід на римокатолицизм у другій половині XVI ст. абсолютної більшості української аристократії і шляхти практично повністю ополучив нашу національну еліту, а православна реакція першої половини XVII ст. ("волимо під православного царя") привела Україну в смертельні обійми "єдиновірної" Росії.

Отже, в цих умовах надзвичайно важливо було зберегти все те краще з давньої церковної традиції, що підкреслювало національну самобутність українського народу, а водночас – не замкнутися у тісній шкарлупі того, не заторкненого новими культурними віяннями духовного світу X–XIV ст., який успадкувала Україна XVI століття. Друга проблема, яка стояла перед свідомим українством, – це або впасти жертвою польської культурно-релігійної експансії, або їй протистояти її ж зброєю. Але більш успішне вирішення цієї проблеми могло бути забезпечене лише на шляху до Риму, тобто на тому шляху, по якому йшла сама Польща і від імені якого вона здійснювала свою колонізаційну політику на Україні. Інстинкт самозбереження підказував простий і, як показав наступний історичний досвід, єдино правильний вихід – відновити церковну унію з Римом. І в цьому якраз полягала своєрідність українського шляху до національної Церкви. Бо якщо в інших країнах Європи національні Церкви виникали шляхом сепаратизму й розриву з традиційними Вселенськими церковними центрами у Римі та Константинополі, то на Україні – навпаки: Церква утверджувала своє національне "я" в єднанні з Апостольським Престолом, сповняючи заповіт Христа: "Щоб усі були одно".

Після 1596 року церковне життя на Україні починає все відчутніше розвиватися в національному річищі, Церква на Україні поступово набуває своєрідних національних рис. Поглиблюючи синтез східних і західних церковних традицій, Українська Церква починає вирізнятися з-поміж інших Східних Церков специфікою і багатством західної догматики, а стосовно Західної – своєрідністю східного обряду. З'єднана з Римом Церква, знаменуючи собою новий, післяберестейський етап в історії Київської Церкви, все відчутніше набуває ознак національної Церкви. Ця національна стихія в Київській Церкві була настільки сильною, що проймає церковне життя не тільки українців-уніатів, але й тих не з'єднаних православних-могилянців, які ще якийсь час зберігали вірність Константинопольським патріархам (1620 – 1686 рр.).

Але в силу своєрідності історичного розвитку України, відродження Київської Церкви на національних засадах у XVI–XVII ст. відбувалось не через реформу християнського вчення і церковний сепаратизм, як це було, скажімо, в Німеччині, Англії чи Росії, а шляхом примирення східного і західного християнства на основі синтезу двох головних церковних традицій. Отож, на Україні реформували не суть, не догматичну основу, а організаційні принципи Церкви; змінювали не обряд, а культурно-доктринальну орієнтацію. А тому відновлення канонічної єдності з Апостольським Престолом, оминаючи Стамбул, Москву і Варшаву, мало величезне культурно-історичне значення: український народ підтверджував свою приналежність до європейського

культурного світу, а Київська Церква піднімалась на вищий щабель свого розвитку і започатковувала новий, національний етап своєї історії¹⁶²).

Отже, якщо формально Берестейська унія і вписується в контекст "католицької контрреформації," то за своєю суттю вона є наскрізь реформаційним явищем, бо знаменує собою появу на території Європи ще однієї національної Церкви. Відродження Київської Церкви на національних засадах було закономірним результатом усього попереднього розвитку України як інтегральної частини європейської культурної цілості й повністю вкладається в загальноєвропейський реформаційний процес XVI століття.

Водночас унійний акт 1596 року був прямим результатом першого українського культурно-національного відродження. Глибинні процеси політичного, духовного й національного оновлення, які переживало українське суспільство не зламлі XVI–XVII ст., не оминули, природно, й релігійно-церковного життя. І в цьому сенсі Берестейська унія була великим релігійним відгуком на той могутній національний виклик, який поставило XVI століття перед українським суспільством.

На сам кінець задаймо собі питання: чи принесла Берестейська унія Київській Церкві та українству те, на що сподівалися її творці? Відповіді, звісно, можуть бути різні. Відомий сучасний історик і церковний діяч Борис Гудзяк слушно пише: "Одну з таких відповідей могла б дати історія останніх чотирьох століть духовно-пастирського життя Київської Церкви, – якщо вдасться визначити, якою мірою зріс, чи, навпаки, збіднів після унії релігійний досвід віруючих". Нові перспективи дало б, на думку автора, і "висвітлення ролі, яку відіграло в українському національному відродженні XIX століття освічене греко-католицьке духовенство, і того виняткового свідчення сили та стійкості християнського духу в протистоянні тоталітаризмові, що його виявила Українська Греко-Католицька Церква в XX столітті"¹⁶³. І справді, всі ці феномени є наслідком унії українців з Римом і сопричастя з католицьким світом.

Усе, сказане вище, переконливо свідчить, що тільки національні критерії можуть дати найбільш адекватну оцінку феномену Берестя 1596 року та його історичних наслідків.

¹⁶² Див. *Паславський І.* Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994. – С. 41–68.

¹⁶³ *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // Перекл. з англ. М. Габлевич; під редакцією О. Турія. – Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 318.